

1915-ci ildə ermənilərin törətdikləri qırğınlar və türklərin cavab tədbirləri

(əvvəli 3 aprel tarixli sayımızda)

Erməni komitəçilərinin mühüm əhəmiyyət verdikləri bölgələrdən biri də Bitlis idi. Van-Diyarbəkir, Hələb-İsgəndərün yolu buradan keçirdi. Bura yaxın olan Muş, Talori kimi şəhərlər keçmişdə erməni üsyanlarının mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdılar. Osmanlı ordusu Baş komandanlığı nümayəndəliyi (Vəkaltinin) raportunda qeyd edilirdi ki, Daşnaksütyunun VIII konqresinin “nümayəndələri Viyerman və Papazyan rəislərindən bir neçəsi ilə Muşa daxil olan “Çankeli monastırına gedərək ətrafdakı ermənilərlə konqres qərarlarını təbliğ edir. Papazyan Muşu və ətrafını idarə etmək üçün Mutlda qalmış, Viyerman isə yoldaşları ilə Vana getmişdir. Raportda qeyd olunurdu ki, Van, Bitlis, Ərzurum, Qarahisar qiyama hazırlığın əsas mərkəzləridir, 13 yaşına qədər kişi cinsindən olanların komitəyə üzv yazılmaları və silahlandırılmaları əmr edilmişdir.

Ermənilərin və onların avropalı havadarlarının ən çox təbliğat və təşkilat işi apardıqları Van bölgəsi idi. Erməni komitələri bölgədəki konsulluqlardan, məktəblərdən, kilsələrdən və dərnlərdən istifadə edərək sürətlə təşkilatlanmış və quldurluğa başlamışdılar. Bölgə daşnak liderlərindən Qafqazda və Qarabağda törətdiyi cinayətlərə görə rus hökuməti tərəfindən edama məhkum edilmiş İşxan və Aram da qatılmışdı. Vanın Axtamar adasındakı ruhani məktəbi təşkilatın hərəkət mərkəzinə çerilmişdi. Van-Muşun erməni əhalisinin qiyama hazırlanmasına Van millət vəkili Papazyan rəhbərlik edirdi.

Daxili İşlər Nazirliyinə Bitlisdən 1915-ci ilin əvvəllərində gələn teleqramda deyilirdi ki, Akaan nahiyəsindəki Güməs qeriyəsində nahiyə müdiri jandarm mühafizəçiləri ilə birlikdə oturdular evdə atəşə tutulmuş, mühafizəçilərdən 9 nəfər şəhid olmuş,

nahiyə müdiri zorla xilas olmuşdur.

Hizan qəsəbəsinin ətrafında olan Sukur kəndində, Korsu, Ahkis, Beygeri, Arşin, Tasu kəndlərində, Gevaşda baş qaldıran erməni dəstələri bir çox müsəlmanı öldürmüşdülər. Sukur kəndinə qaçaqları tutmaq üçün gələn jandarmar öldürülmüş, gözləri oyulmuş, sonra cəsədləri daşlar altında əzilmişdi.

Van vilayətindən Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən 2 dekabr 1914-cü il tarixli məruzədə Vanda üsyana hazırlıq getdiyindən danışılır və bildirilirdi ki, komitə rəisləri məqam yetişincəyə qədər bir hadisə çıxmamasına çalışırlar. Buna baxmayaraq, yeni təlimatdan xəbəri olmayan və köhnə təlimatla hərəkət edən bəzi ermənilər Havsor nahiyəsində bir neçə jandarmı, Kevaş qazısı İsmayıl Həqqi Əfəndini öldürmüşdülər. 1915-ci ilin fevralında Timar nahiyəsindəki ermənilər üsyan edərək müsəlman kəndlərinə basqınlar etmiş, bölgənin Banat kəndində yüzbaşı Süleyman əfəndini və tabeliyindəki jandarmarı öldürmüşdülər.

1915-ci il fevralın 27-28-də Adilcəvazdan Vana gedən 300-ə qədər Siyirtli könüllü əsgər Arın adlı erməni kəndində gecələmək istədikdə ermənilər buna silahla müqavimət göstərmiş və könüllü əsgərlərdən səkkizini öldürmüşdülər.

Van bölgəsinin Mahmudiyyə qəzasının Kaymakamı Kamal bəyin Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1915-ci il 15 mart tarixli raportunda ermənilərin Mərkəhu və İsticu kəndlərindən 70 müsəlmanı qətl etmələri, 9 qadının namusuna təcavüz etmələri xəbər verilirdi. Şəhidlərin şəkilləri də raporta əlavə olunmuşdu.

Çatakda Ovsen adlı erməni komitəsinin tutulması ilə əlaqədar başlayan qiyam, tezliklə Cavaş qəsəbəsinə də keçmiş, ermənilər ətraf kəndlərdəki müsəlmanları qadın, qoca və uşağa

fərq qoymadan öldürməyə başlamışdılar.

Van valisinin 1915-ci il 20 mart tarixli teleqramında Vanda ermənilərin silahlı qiyama qalxdıqları xəbər verilir və qiyamçıların sayının 200 nəfərdən çox olduğu göstərilirdi. Amerikan tarixçisi Stenford C. Şou yazır ki, belə bir şəraitdə rus ordusu hücumla keçdi və mayın 14-də Vana çatdı: rus ordusunun önündə gələn erməni könüllüləri iki gün ərzində yerli müsəlman əhalisinin qırğınına həyata keçirdilər. Vanda rusların himayəsi altında erməni dövləti yaradıldı və elə görünürdü ki, öldürülən və yaxud qaçmağa məcbur edilən müsəlman sakinlər yoxa çıxdıqdan sonra bu dövlət yaşaya bilər.

Xarici ölkələrdə nəşr olunan erməni qəzetçilərinin üsyanlarla bağlı 1915-ci il aprelin 7-də verdiyi bəyanatda deyilirdi: “...Erməni könüllüləri Andranik, Vartan və silahdaşları, intiqam üçün silahlarınızı qınlarından çıxarınız, ölüm və iztirab artıq həddini aşdı. Artıq erməni anaları nə qədər ağlayırsa, türk anaları da o qədər ağlasın, nə qədər erməni evi yığıldısa, o qədər türk evi yığılsın. İntiqam, bila istisna intiqam, dünya üzərində bütün ermənilər əsla zəiflik göstərmədən son erməniyə qədər cümləsi qanlı əhdimizlə tərbiyə olunsun. Düşmənin qanıyla məşbu olsun (*doysun* - S.H.) Mərhəmət göstərən hər erməni bədəmə alçaqdır. Artıq erməni gəlməsiylə erməninin müteradit olması zaman intiqamdan başqa bizə nə qaldı?..

1915-ci ilin aprel ayına yaxın ermənilərin Vanda başladığı qiyam böyük vüsət almağa başlamışdı. Erməni katalikosu V Gevork bu üsyanda 10000 nəfər silahlı komitəçinin iştirak etdiyini bildirirdi.

Van valisi Gövdət bəy 1915-ci il 21 aprel tarixli teleqramında ermənilərin şəhərdə vuruşmağa başlaması haq-

qında xəbər verirdi. Vali aprelin 24-də vurduğu digər teleqramda bölgəyə ətrafdan 4000-ə qədər qiyamçı erməni gətirildiyini, qiyamçıların ətraf kəndləri yandırdığını, onların qarşısını almağın qeyri-mümkün olduğunu yazırdı. Erməni quldurlarının yarısı Vanın mərkəzinə hücumla keçmiş, aprelin əvvəllərində Osmanlı bankını, Duyumu, ümumiyyətlə, Reci, poçt-teleqraf idarəsini, hökumət binalarını və bir çox binanı dağıtmışdılar. Aprelin 15-dən etibarən ətrafdakı bütün erməni dəstələri də bölgəyə gələrək şəhəri tamamilə mühasirə almışdılar.

Ermənilərin Vandakı vəziyyətini öyrənən Qafqaz rus ordusunun komandanı general Judeniç məqamdan istifadə etməyi qərara almışdı. Mart ayından bəri erməni drujinalarından dördünü Bəyazidə toplamışdı. Judeniç general Truxinin ikinci Transbaykal kazak eskadronunu da əlavə etmiş və Truxinə Aladağ üzərindəki Təpəriz kəndini aşaraq Bəkirqala və Vana tərəf irəliləməsinə əmr etmişdi.

1915-ci il mayın 8-də ermənilər Van şəhəri və ətrafına böyük hücum təşkil etmiş, ətrafdakı müsəlman kəndləri yandırılmağa başlanmışdı. Vali Gövdət bəy Vandandan çəkilmək haqqında əmr vermiş, mayın 17-də müsəlman əhalisi Vandandan çıxmışdı. Həmin gün ermənilər Van şəhərini öz nəzarətləri altına almışdılar.

Osmanlılar Vanı tərk etdikdən bir neçə gün sonra rusların ön dəstələri Vana gəlmiş və erməni birlikləri ilə birleşmişdilər. Vanın yeni hakimi Aram Manukyan rus komandanı Nikolayevə şəhərin açarlarını təqdim etmiş, Nikolayev də onu Vanın rəsmi valisi təyin etmişdi.

Türklərə düşmən münasibət bəsləyən Vandakı İtaliya konsulluq agentı Sbordan 1915-ci il mayın 31-də yazırdı ki, aprelin əvvəlində Vandakı ermənilər Aram və başqalarının başçılığı ilə

qiyam qaldırdılar. Şəhərin mərkəzi hissəsində 100-120, “bağlar” adlanan hissəsində isə 1500-ə qədər erməni qiyamçısı vardı. Türklər qiyamı yatırmağa müvəffəq olmadılar. Ermənilər, poçt, teleqram, Dette Publique kontorunu, hətta ingilis konsulluğunu və bir çox başqa binaları dağıtdılar. Qiyam 27 gün davam etdi, ermənilər səbirsizliklə rusları gözləyirdilər. Nəhayət, ruslar gəldilər. Birinci olaraq şəhərə erməni könüllüləri daxil oldular. Aram general-qubernator təyin olundu.

“Hayastan” qəzetinin 1915-ci il 6 iyun tarixli 25-ci sayında yazılmışdı: “...Biz düşməndən çox mövqə aldık. Üsyanın dördüncü günü ən böyük qələbəni əldə etdik. Həmid Ağə qışlağında partlayış da o gün oldu. Biz qışlağın təməli altında bir bomba yerləşdirdik. Qumbara atəş aldısa da, binanı yıxa bilmədik. Sonra gecə birdən qışlağın yanmaqda olduğunu gördük. Əsgərin bir bölüyü yandı, başqaları qarandıqdan istifadə edərək qaçdılar. Oradan düşmən qovulduqdan sonra bütün Aydesdən əlimizə keçdi. Bundan sonra hücumla keçən hökumət qüvvələrini hər yanda geri çəkməyə məcbur etdik. Altı mindən çox olan bu qüvvələr təxminən minə qədər ölənlər və yaralı gətirdi. Bütün tariximizdə belə şanlı bir çarpışma görülməmişdir”. Qəzetin yenə həmin sayındakı digər bir yazıda deyilirdi: “Erməni könüllülərinin birinci alayı düşmənlə baş verən savaşa qələbə qazanaraq əsgərsiz olan bir çox möhkəmləndirilmiş mövqə tutmuşdur... İkinci könüllü alayı Aykidirtiş Dronun komandası altında hərəkət etdi. Tumanın ilk döyüşü Kavza kəndi yaxınlığında oldu. Bu döyüşdə Dro yaralandığından komandanlıq Armen Karoya (Karaqın Pastırmaçıyan) keçdi. Van işğal edildikdən sonra ermənilər rus generalının şərafinə bir ziyafət təşkil etmişdilər...”. Ziyafətdə Aram demişdi: “Bir ay əvvəl üsyana

qalxdığımız zaman ümidimizi rusların gəlişinə bağlamışdıq, durumumuz çox təhlükəli idi. Titanik tayfaları kimi ya təslim olmalı, ya da ölməli idik. Biz ölüm yolunu seçdik. Amma siz gözlənilməyən bir anda yetişdiniz...”.

Van ruslar tərəfindən alındıqdan sonra, orada baş vermiş hadisələri ABŞ tarixçiləri St.C.Şou və E.K.Şou belə təsvir edirdilər: “Muşun və Türkiyənin şərqi rayonlarının digər mühüm mərkəzlərinin minlərlə erməni sakini yeni erməni dövlətinə toplanmağa başladılar, onların içərisində qaçqın dustaqların dəstələri də vardı. İyulun ortalarında ən azı 250000 erməni toplanmışdı. Ancaq iyulun əvvəllərində Osmanlı hissələri rus ordusunu sıxışdırdılar. Geri çəkilən rus ordusunu minlərlə erməni müşayiət edirdi: onlar ölü doğulmuş dövlətin yol verdiyi qətlərə görə cəzadan ehtiyat edirdilər. Türklərə kəskin düşmən münasibət bəsləyən erməni müəllifi Ovanesyan yazırdı ki, geri çəkilən rus ordusu ilə birlikdə 200.000-dən çox erməni Cənubi Qafqaza qaçdı. Müəllif bu geri çəkilmə zamanı 40 min nəfər erməninin öldüyünü qeyd edir. İstisnasız olaraq müharibə şərtləri və ağılsız təbliğat nəticəsində baş vermiş bu itkilərin günahını heç cür türklərin üstünə yıxmaq olmaz”.

Vanın işğalından sonra rusların da təhriki ilə erməni qiyamları ətrafa yayılmış, erməni dəstələri bir çox yerlərdə qətlər etmiş və bəzi kəndləri tamamilə yox etmişlər. Son zamanlar aparılan axtarışlar nəticəsində Van şəhərindəki Səlimbəy məhəlləsində, Ersiş (Qıla məhəlləsi) də, Zava kəndində, Çatbayır (Baxçasaray), Çaldıranda və Alaköydə toplu məzarlar təşkil edilmişdir. Zivə kəndində 8 kəndin 3 min nəfər sakini ermənilər tərəfindən qətl edilmişdi.

(davamı növbət saylarımızda)
Sani HACIYEV.